

Zjawisko narkomanii wśród nieletnich

asp. szt. Katarzyna Nowakowska
Zakład Prewencji i Ruchu Drogowego

Zjawisko narkomanii wśród nieletnich

Katowice 2018

Nadzór merytoryczny:
mł. insp. Dariusz Walczak

Redakcja, korekta, skład:
Paweł Mięsiak

© Szkoła Policji w Katowicach, Katowice 2018. Pewne prawa zastrzeżone.

Niniejsza publikacja w całości stanowi materiał dydaktyczny Szkoły Policji w Katowicach.
Publikacja dostępna jest na licencji:
Creative Commons – Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych
3.0 Polska (CC-BY-NC-ND) 3.0. Polska.

Postanowienia licencji są dostępne pod adresem:
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/legalcode>

Spis treści

Wstęp	4
1. Problematyka narkomanii – wprowadzenie	6
1.1. Pojęcia związane z narkomanią i ich charakterystyka	6
1.2. Pojęcie nieletniego, czynu karalnego, demoralizacji	10
1.3. Narkomania jako przejaw niedostosowania społecznego	15
1.4. Narkomania a przestępczość. Charakterystyka nieletnich sprawców czynów karalnych z ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii	18
1.5. Odpowiedzialność nieletnich przed sądem rodzinnym za czyny karalne z ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii	23
2. Profilaktyka narkotykowa	29
2.1. Istota profilaktyki. Zasady i mity profilaktyki uzależnień	29
2.2. Ryzykowne zachowania młodzieży. Czynniki chroniące, ryzyko	33
2.3. Program przeciwdziałania i ograniczania narkomanii oraz przestępczości i demoralizacji nieletnich pt. „Szkoła wolna od narkotyków i przemocy”	35
Literatura	37

Narkomania w Polsce jest poważnym problemem o aspekcie społecznym, jak i wychowawczym. Coraz więcej młodych ludzi z roku na rok ucieka we wszelkiego rodzaju uzależnienia m.in. od narkotyków. W okresie dojrzewania każdy młody człowiek jest bardzo podatny na wszelkiego rodzaju wpływy otoczenia. Młodzież traktuje narkotyki jak swoiste antidotum na wszelkie kłopoty, na zbyt duże wymagania lub brak tych wymagań ze strony dorosłych. Narkotyki pomagają rozładować stres i stanowią pewną formę ucieczki od szarej codzienności do poszukiwania coraz to nowszych doznań. Narkomania, podobnie jak uzależnienie od alkoholu, obejmuje swoim zasięgiem bez wyjątku wszystkie grupy społeczne, sięga też po coraz młodsze osoby, które nie mając świadomości, wchodzą na drogę uzależnienia. Łatwy dostęp do narkotyków, ich powszechność, wszystko to sprawia, że zjawisko to niebezpiecznie rozszerza się samo. Tu nadmieniam, że zażywanie narkotyków nie jest w Polsce karalne.

Problem narkomanii dotyka nie tylko młodzieży z dużych miast, gdzie łatwiej o dostęp do wszelkiego rodzaju środków odurzających. Widoczny jest od lat wzrost zainteresowania narkotykami wśród młodzieży z małych miasteczek i wsi, gdzie docierają wszelkie nowości „z miasta”. Są na tyle popularne, że znane wśród młodzieży w każdym miejscu w Polsce.

Patrząc na statystyki policyjne z kilku ostatnich lat, można zaobserwować wzrost czynów karalnych z zakresu ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii, jak również tendencję wzrostową w liczbie zdarzeń z nieletnimi będącymi pod wpływem środków odurzających. Łatwość dostępu do narkotyków i alkoholu w połączeniu z innymi okolicznościami, może doprowadzić do szybkiego uzależnienia się od substancji. Żyjemy w ciągłym pośpiechu, w płątaninie problemów dotyczących wielu aspektów życia. Ten pośpiech i stres powoduje, że niewiele osób umie cieszyć się życiem, codziennością. Dotyczy to bezpośrednio nas ludzi dorosłych, pośrednio dotyka właśnie dzieci i młodzież. Brak czasu ze strony najbliższych – rodziców, opiekunów, nauczycieli, którzy

w szkole również nie mają czasu, bo „muszą zdążyć z realizacją programu”. Zbyt duże wymagania w stosunku do dzieci i młodzieży, jak i brak tych wymagań, brak autorytetów. Często zwyczajnie nie ma kto wysłuchać tego, co ma do powiedzenia młode pokolenie, jakie ma kłopoty mogące być dla nich sprawą nawet „życia i śmierci”, nie ma kto doradzić, nie ma kto pomóc. Wtedy to nastolatki pozostawieni sami sobie, szukają różnych rozwiązań, niekoniecznie zdając sobie sprawę, jaką drogę obierają. Bywa, że jest to droga bez powrotu.

Rozdział 1.

Problematyka narkomanii – wprowadzenie

1.1. Pojęcia związane z narkomanią i ich charakterystyka

W ostatnich latach narkomania stała się w Polsce jednym z najgroźniejszych zjawisk społecznych. Ten rodzaj patologii zagrożeniem obejmuje niezależnie od wieku, płci, wykształcenia, regionu zamieszkania wszystkie grupy społeczne. Przy omówieniu przedmiotowej problematyki należy zacząć od podstawowych pojęć, przepisów prawnych oraz publikacji związanych ze zjawiskiem narkomanii.

Coraz częstsze i coraz większe ilości narkotyków wykrywane w różnych środowiskach (nie tylko medycznych, ale również szkolnych, a także uniwersyteckich) świadczą o nieustannym rozpowszechnianiu się tego zjawiska. Oczywistym jest, że sprzyjają temu obiektywne okoliczności, takie jak łatwy dostęp do substancji uzależniających, leków, opłacalność tego procederu (zarówno dla producenta jak i handlarza), rozwój łatwego przesyłania informacji, danych oraz innych rodzajów kontaktów międzynarodowych. Istnieją także przyczyny subiektywne, jest to związane z pewną modą, snobizmem czy też zwyczajną ciekawością¹. Scharakteryzowanie z jednego tylko punktu widzenia zjawiska narkomanii, bez uwzględnienia wszelkich wpływów czynników i uwarunkowań, tak właściwie nie jest możliwe.

Zjawisko narkomanii, w szczególności wśród młodzieży, powinno być rozpatrywane w różnych aspektach uwarunkowań kulturowych, środowiskowych w kontekście łatwego rozpadu rodziny, przestępczości nieletnich i dorosłych, jak i w kontekście zorganizowanej dobrze produkcji narkotyków, przemytu, handlu i konsumpcji alkoholu oraz palenia tytoniu². Problem zjawiska narkomanii ma zatem charakter wielowątkowy i interdyscyplinarny, jest w zainteresowaniu różnych dyscyplin naukowych, każda

¹ B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2000, s. 560.

² B. Urban, J. M. Stanik, *Resocjalizacja*, tom 2, Warszawa 2007, s. 32.

z nich stykając się z tym zjawiskiem patrzy nieco z innej strony, więc narkomania jest postrzegana w dość specyficznym ujęciu. Określenie „narkomania” to połączenie słów języka z greckiego: „narke” – odurzenie i „mania” – szaleństwo, co znaczy chorobliwy pociąg do przyjmowania środków odurzających³. Natomiast według Czesława Cekierego pojęcie „narkotyki” w słowie „narkotikós” ma źródło pochodzenia z języka greckiego, któremu odpowiada słowo w języku polskim – oszałamiający. Zbigniew Zaborowski określa narkomanię jako lekowe uzależnienie, które polega na zażywaniu środków odurzających, np. opium, morfiny, środków nasennych, lotnych i wziewnych substancji chemicznych (eter, toluen, butapren), jak również środki uspakajające zażywane w celu oszołomienia się. Narkomania zawsze jest powiązana z niedostosowaniem społecznym, zaburzeniami osobowościowymi, w szczególności typu nerwicowego i psychopatycznego⁴.

Pojęcia z zakresu narkomanii są ujęte w ustawodawstwie m.in. artykuł 4 ustawy z dnia 29 lipca 2005 roku o przeciwdziałaniu narkomanii z katalogiem podstawowych definicji. I tak należą do nich m.in.:

- narkomania – stałe lub okresowe używanie w celach innych niż medyczne środków odurzających lub substancji psychotropowych albo środków zastępczych, w wyniku czego może powstać lub powstało uzależnienie od nich;
- środek odurzający – każda substancja pochodzenia naturalnego lub syntetycznego działająca na ośrodkowy układ nerwowy – określona w wykazie środków odurzających, będącym załącznikiem nr 1 do ustawy;
- substancja psychotropowa – każda substancja pochodzenia naturalnego lub syntetycznego, działająca na ośrodkowy układ nerwowy – określona w wykazie substancji psychotropowych będącym załącznikiem nr 2 do ustawy;

³ E. Łuczak, *Narkomania jako problem społeczny*, Olsztyn 1995, s. 10.

⁴ Z. Zaborowski, *Problemy psychologii życia*, Warszawa 2001, s. 228.

- środek zastępczy – substancja w każdym stanie fizycznym, która jest trucizną lub środkiem szkodliwym, używana zamiast lub w takich samych celach innych niż medyczne jak środek odurzający lub substancja psychotropowa;
- rehabilitacja – proces, w którym osoba z zaburzeniami psychicznymi spowodowanymi przez przyjmowanie środków odurzających lub substancji psychotropowych osiąga optymalny stan zdrowia, funkcjonowania psychicznego i społecznego;
- mak – roślina z gatunku mak lekarski (*Papaver somniferum* L.), zwany również makiem ogrodowym albo uprawnym;
- mak niskomorfinowy – roślina z gatunku mak lekarski należąca do odmiany, w której zawartość morfiny w torebce (makówce) bez nasion, wraz z przylegającą do niej łodygą o długości 7 cm, wynosi 0,06% w przeliczeniu na zasadę morfiny i na suchą masę wymienionych części rośliny;
- mleko makowe – sok mleczny torebki (makówki) maku;
- opium – stężały sok mleczny torebki (makówki) maku;
- słoma makowa – torebka (makówka) maku bez nasion, wraz z łodygą, lub poszczególne ich części;
- grzyby halucynogenne – grzyby zawierające substancje psychotropowe;
- konopie – rośliny z rodzaju konopie (*Cannabis* L.);
- konopie włókniste – rośliny z gatunku konopie siewne (*Cannabis sativa* L.), tetrahydrokannabinolowego (kwasu delta-9-THC-2-karboksylowego) w kwiatowych lub owocujących wierzchołkach roślin, z których nie usunięto żywicy, nie przekracza 0,2% w przeliczeniu na suchą masę;
- ziele konopi – kwiatowe lub owocujące wierzchołki konopi, z których nie usunięto żywicy, a w przypadku roślin w stadium przed zawiązaniem wiechy – liście i łodygi konopi;
- żywica konopi – żywica i inne produkty konopi zawierające delta-9-tetrahydrokannabinol lub inne aktywne biologicznie kannabinoły;

- wprowadzanie do obrotu – wprowadzanie do obrotu – udostępnienie osobom trzecim odpłatnie lub nieodpłatnie środków odurzających, substancji psychotropowych lub ich prekursorów;
- ograniczanie szkód zdrowotnych i społecznych – działania ukierunkowane na zmniejszenie problemów zdrowotnych i społecznych wynikających z używania w celach innych niż medyczne środków odurzających lub substancji psychotropowych albo zastępczych;
- leczenie – leczenie zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania spowodowanych używaniem środków odurzających lub substancji psychotropowych⁵.

Nie są to wszystkie definicje wymienione w ustawie, a związane z narkomanią. Wybór tych przytoczonych nie jest przypadkowy, ponieważ to one będą przewijać się w dalszych rozdziałach. Przy zapoznawaniu się z literaturą dotyczącą zagadnienia narkomanii, spotkać można określenie psychotropowy środek odurzający. Jest to każda substancja chemiczna, naturalnego bądź syntetycznego pochodzenia, która może być wykorzystana do zmiany postrzegania, nastroju czy innych stanów psychicznych⁶. Jest to definicja środków odurzających, która obejmuje ich działanie psychotropowe. Określenie tej definicji jest w pełni uzasadnione, ponieważ zarówno wiele środków odurzających działa psychotropowo, ale nie wszystkie substancje psychotropowe wywołują stan odurzenia.

Kolejna definicja narkomanii, uznana przez Komitet Ekspertów Światowej Organizacji Zdrowia, określa narkomanię jako stan psychiczny, a czasem także fizyczny, wynikający z interakcji między żyjącym organizmem a lekiem, charakteryzujący się zmianami zachowania lub innymi reakcjami, które zawierają przymus brania leków w sposób ciągły lub okresowy w celu uniknięcia złego samopoczucia związanego z ich brakiem⁷.

W Polsce o narkomanii niezwyjacy Marek Kotański napisał: „Narkomania – słowo, które kojarzyło się nam przez dziesiątki lat z najgorszymi sprawami gatunku

⁵ Ustawa z dnia 29 lipca 2005r. o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz.U. z 2017 r. poz. 60).

⁶ M. Gossop, *Narkomania. Mity i rzeczywistość*, Warszawa 1993, s. 8.

⁷ E. Łuczak, *Narkomania (...)*, s. 10.

ludzkiego, przyrównanie do zbrodni, zbroczeń i moralnego dna – jest naprawdę określeniem okrutnego w swej wymowie stanu duszy i ciała człowieka, który nie potrafi żyć we współczesnym świecie, wymagającym bezwzględnego przystosowania się do napięć, konfliktów, szturcowego wyścigu, którego upragnionym końcem ma być za wszelką cenę sukces”.

1.2. Pojęcie nieletniego, czynu karalnego, demoralizacji

W tytule pracy użyłam określenia „narkomania nieletnich” zamiast np. „narkomania dzieci i młodzieży”. W ten sposób wskazuję na aspekt prawny tego rodzaju patologii społecznej, ponieważ pojęcia „nieletni” stosuje się do ściśle określonej przepisami osoby. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich⁸ dokonała pewnej klasyfikacji w zakresie pojęcia osoby nieletniej, wyodrębniając trzy kategorie takich osób a mianowicie:

- 1) osoba o nieoznaczonej dolnej granicy wieku, która nie ukończyła 18. roku życia
 - w zakresie postępowania dotyczącego zapobiegania i zwalczania demoralizacji,
- 2) w zakresie postępowania o czyny karalne jest to osoba, która dopuściła się takiego czynu po ukończeniu 13. roku życia, a przed ukończeniem 17. roku życia,
- 3) osoba o nieoznaczonej dolnej granicy wieku do lat 21, wobec której wykonywane są orzeczone przez sąd środki wychowawcze i poprawcze. W tym przypadku za nieletniego uważana jest osoba, względem której środki takie zostały orzeczone, choćby ukończyła 18. rok życia, nie dłużej jednak niż do ukończenia lat 21.

Należy podkreślić, że fakt nieukończenia przez nieletniego 17. roku życia w chwili popełnienia przestępstwa, wcale nie przesądza o traktowaniu go zawsze jako nieletniego. Nieletni może odpowiadać na ogólnych zasadach odpowiedzialności karnej, jeśli po ukończeniu 15. roku życia dopuścił się któregoś z niżej wymienionych czynów zabronionych określonych w kodeksie karnym:

- zamach na życie Prezydenta RP – art. 134 k.k,
- zabójstwo – art. 148 § 1, 2 lub 3 k.k,

⁸ Ustawa z dnia 26 października 1982r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, (Dz.U. z 2016 r., poz. 1654 z późn. zm.)

- spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu – art. 156 § 1 lub 3 k.k,
- sprowadzenie zdarzenia, które zagraża życiu lub zdrowiu wielu osób albo mieniu w wielkich rozmiarach – art. 163 § 1 lub 3 k.k,
- piractwo wodne lub powietrzne – art. 166 k.k,
- sprowadzenie katastrofy w ruchu lądowym, wodnym lub powietrznym – art. 173 § 1 lub 3 k.k,
- zgwałcenie ze szczególnym okrucieństwem lub wspólnie z inną osobą – art. 197 § 3 lub 4 k.k,
- wzięcie lub przetrzymywanie zakładnika – art. 252 § 1 lub 2 k.k,
- rozbój – art. 280 k.k.

W takich przypadkach nieletni może odpowiadać przed sądem jak dorosły, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki za tym przemawiają, a w szczególności, jeżeli poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne⁹.

W potocznym języku pojęć nieletni, małoletni i młodociany niesłusznie używa się zamiennie nie zważając na aspekt prawny tych określeń. Osobą małoletnią jest osoba, która nie ukończyła 18. roku życia, w myśl kodeksu cywilnego, który stanowi, że „pełnoletnim jest, kto ukończył lat osiemnaście”¹⁰. Pełnoletniość uzyskuje się nie tylko z chwilą ukończenia 18 lat, ale również w wyniku zawarcia związku małżeńskiego przed ukończeniem tego wieku. Z kolei pojęcia młodociany używa się w stosunku do sprawcy, który w chwili popełnienia czynu zabronionego nie ukończył lat 21 i w czasie orzekania w pierwszej instancji lat 24¹¹. Przestępczość nieletnich to częste, choć jedynie potoczne określenie zachowań nieletnich, którzy mają konflikt z prawem, ponieważ ta kategoria osób w świetle ustawy popełnia czyny karalne, a nie przestępstwa.

⁹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, art. 10.

¹⁰ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, art. 10.

¹¹ Kodeks karny (...), art. 115 § 10.

Czyn karalny – w myśl przepisów, to czyn zabroniony przez ustawę jako przestępstwo, przestępstwo skarbowe oraz wykroczenie określone w następujących przepisach Kodeksu wykroczeń:¹²

- art. 51 (zakłócanie porządku publicznego),
- art. 51 A (znęcanie się nad zwierzętami),
- art. 69 (niszczenie i uszkodzanie znaków umieszczonych przez organ państwowy),
- art. 74 (uszkodzanie znaków lub urządzeń zapobiegających niebezpieczeństwu),
- art. 76 (rzucanie kamieniami w pojazd będący w ruchu),
- art. 85 (samowolna zmiana znaków lub sygnałów drogowych),
- art. 87 (prowadzenie pojazdów przez osobę będącą po użyciu alkoholu),
- art. 119 (kradzież lub przywłaszczenie mienia o wartości do 500 zł),
- art. 122 (paserstwo mienia o wartości do 500 zł),
- art. 124 (niszczenie lub uszkodzanie mienia, jeśli szkoda nie przekracza 500 zł),
- art. 133 (spekulacja biletami wstępu),
- art. 143 (utrudnianie korzystania z urządzeń przeznaczonych do użytku publicznego).

Popęlnienie przez nieletniego innego wykroczenia, niż wyżej wymienione należy określić jako zachowanie świadczące o jego demoralizacji, co uzasadnia wszczęcie i prowadzenie przez sąd postępowania w trybie opiekuńczo-wychowawczym. Czyn karalny obejmuje wszystkie przestępstwa, te określone w kodeksie karnym, kodeksie karno-skarbowym oraz przepisach karnych poszczególnych ustaw, niezależnie od trybu ścigania, (ścigane z urzędu, na wniosek oraz z oskarżenia prywatnego). Czyn karalny obejmuje również formy stadialne przestępstwa takie jak dokonanie, usiłowanie i przygotowanie, a także formy stadialne zjawiskowe przestępstwa takie jak: sprawstwo, podżeganie, pomocnictwo¹³.

Przez demoralizację należy rozumieć stan lub proces polegający na przejawianiu przez nieletniego negatywnych zachowań, a w szczególności:

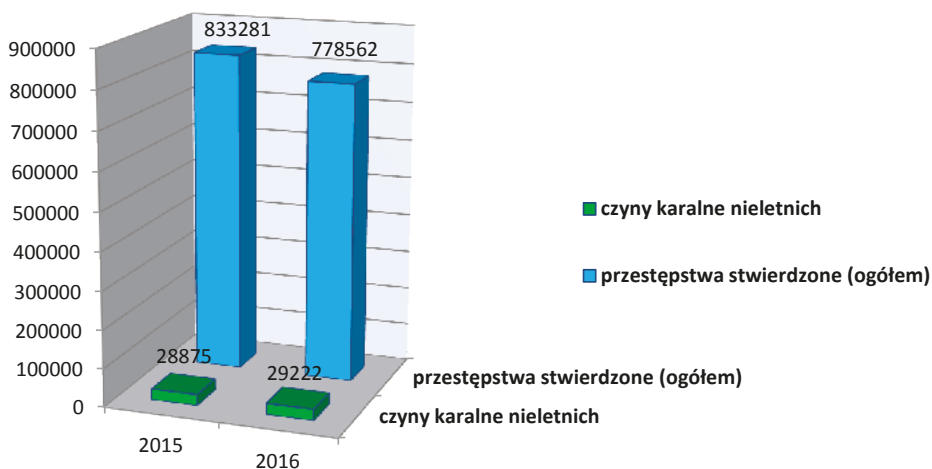
¹² Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń, art. 1 § 2 pkt. 2.

¹³ K. Kluczyński, *Przewodnik po przepisach prawnych w sprawach nieletnich zagrożonych demoralizacją i przestępczością*, Wydział Prewencji KWP w Poznaniu, Poznań 2004, s. 17.

- naruszenie zasad współżycia społecznego,
- popełnienie czynu zabronionego,
- systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego,
- używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia,
- uprawianie nierządu,
- włośćęstwo
- udział w grupach przestępczych
- inne zachowania naruszające przyjęte normy prawne i społeczne¹⁴.

Przytaczając definicję demoralizacji wg. Czapowa, to wyeliminowanie dotychczasowych efektów socjalizacji pod wpływem nowych warunków środowiskowych, wskutek czego dotychczasowy system norm i wartości uległ zmianom¹⁵.

Wykres nr 1. Przestępstwa stwierdzone w Polsce, w tym czyny karalne nieletnich

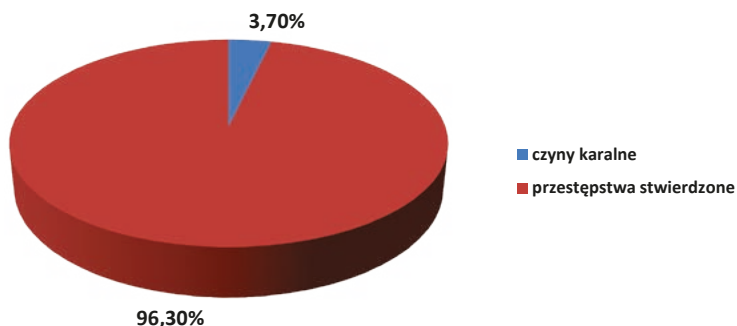
Źródło: Biuletyn Biura Prewencji KGP, *Informacja dotycząca stanu zagrożenia przestępczością nieletnich w Polsce w 2016 r.*, s. 3.

¹⁴ Zarządzenie Nr 590 Komendanta Głównego Policji z dnia 24 października 2003 r. w sprawie metod i form wykonywania zadań przez policjantów w zakresie przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich, § 2.

¹⁵ Cz. Czapów, *Wychowanie resocjalizacyjne*, Warszawa 1978, s. 78.

W ogólnopolskiej statystyce policyjnej w roku 2016 r. odnotowano 778 562 przestępstw oraz ujawniono 312 421 osób podejrzanych, wśród których 13 001 to nieletni sprawcy czynów karalnych, którym udowodniono popełnienie 29 222 takich czynów. Należy iż, w 2016 r. liczba przestępstw stwierdzonych na terenie kraju w okresie styczeń – grudzień zmalała o 54 179 przestępstw, co stanowi spadek o 6,5%. W przypadku czynów karalnych wyczerpujących znamiona przestępstw popełnionych przez nieletnich nastąpił wzrost ujawnionych czynów karalnych o 1,2% (tj. z 28 875 do 29 222).

Wykres nr 2. Udział czynów karalnych nieletnich w ogólnej liczbie przestępstw stwierdzonych w 2016 r.

Źródło: Biuletyn Biura Prewencji KGP, *Informacja dotycząca stanu zagrożenia przestępczością nieletnich w Polsce w 2016 r.*, s. 3.

W 2016 r. udział czynów karalnych nieletnich w ogólnej liczbie przestępstw stwierdzonych na terenie kraju wyniósł 3,7% (29 222) i był wyższy o 0,3 p.p. niż w roku 2015 (3,4%). Spośród wszystkich stwierdzonych przestępstw dominowały te o charakterze kryminalnym.

Analizując przestępczość na terenie Polski w latach 2015-2016 zauważono tendencję spadkową liczby przestępstw stwierdzonych oraz ogólnej liczby podejrzanych. W przypadku czynów karalnych oraz nieletnich sprawców, w 2016 r. w porównaniu do 2015 r. zauważalny jest wzrost w obydwu kategoriach. Na terenie działania Komendy Wojewódzkiej Policji w Katowicach odnotowano w 2015 r. 121 761 wszystkich

przestępstw, w tym 5 440 czynów karalnych nieletnich oraz w 2016 r. analogicznie 110 177 przestępstw, w tym 5 100 czynów popełnionych przez nieletnich. Tym samym na ww. terenie występuje jeden z najwyższych wskaźników procentowych udziału czynów karalnych nieletnich w ogólnie stwierdzonych przestępstwach (4,6%)¹⁶.

1.3. Narkomania jako przejaw niedostosowania społecznego

Niedostosowanie społeczne nie jest nowym problemem, a jego wzrost nasila się wraz z rozwojem cywilizacji. Przyczyny niedostosowania się społecznego są różne i w zależności od etiologii różnicowane są także pewne objawy, postawy, formy zachowania, motywacje do postępowania niezgodnego z ogólnie przyjętymi normami, zasadami współżycia społecznego. Niedostosowanie społeczne wynika z przyczyn wadliwego rozwoju osobowości, powoduje, że jednostka realizuje się w przypisanych jej rolach społecznych i postępuje z ogólnie przyjętymi normami społecznymi. Picie alkoholu, nadużywanie środków odurzających przez młodzież jest uważane za przejaw demoralizacji.

Jeżeli następuje proces zakłócenia socjalizacji, czy to ze względów biologicznych, środowiskowych, osobowościowych lub ze względu na niedostatki edukacji prowadzonej równoległe do procesu socjalizacji przez rodzinę i szkołę – mamy wówczas do czynienia z zaburzeniami przystosowania, przynoszącymi szkody nie tylko indywidualne, ale również społeczne¹⁷.

Należy nadmienić, że do pojęcia „dziecko niedostosowane społecznie” w literaturze zamiennie używa się takich terminów „dziecko z zaburzeniami zachowania”, „dziecko zaniedbane moralne”, „dziecko trudne pod względem wychowawczym”, „dziecko wykołajone”.

Termin „niedostosowania społecznego” wprowadziła do polskiej literatury pedagogicznej w 1959 roku Maria Grzegorzewska, która spopularyzowała wśród polskiego

¹⁶ Biuletyn Biura Prewencji KGP, *Informacja dotycząca stanu zagrożenia przestępczością nieletnich w Polsce w 2016 r.*, s. 4-5.

¹⁷ O. Lipkowski, *Pedagogika specjalna*, Warszawa 1984, s. 57.

nauczycielstwa określenie młodzieży niedostosowanej społecznie, sformułowane przez Światowy Związek Instytucji Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą. Określenie „młodzież niedostosowana” oznacza zespół wszystkich nieletnich wymagających specjalnych metod wychowawczych, metodyczno-psychologicznych i medycznych; tych wszystkich, wobec których z jednej strony pracodawca i urzędy publiczne muszą zastosować metody specjalne, z drugiej zaś strony wychowawcy muszą się uciekać do sposobów specjalnych; tych wszystkich, dla których trzeba czegoś innego niż dla zespołu innych. Bardzo istotną cechą tego określenia jest położenie nacisku na zobowiązanie społeczeństwa wobec dziecka niedostosowanego społecznie, a nie wyłącznie na jego indywidualne mankamenty¹⁸.

Kolejną, nieco inną definicję pojęcia niedostosowania społecznego podaje Lipkowski, według którego to zaburzenie charakterologiczne o niejednorodnych objawach, spowodowane niekorzystnymi zewnętrznymi lub wewnętrznymi warunkami rozwoju, a wyrażające się wzmożonymi i długotrwałymi trudnościami w dostosowaniu się do normalnych warunków społecznych i w realizacji zadań życiowych danej jednostki¹⁹.

Według Czapowa i Jedleńskiego niedostosowanie społeczne obejmuje:

- manifestacje polegające na czynnościach sprzecznych z normami strzegącymi interesów społecznych oraz tych systemów społecznych i instytucji, które warunkują istnienie kultury (przejawy różnych odmian wykolejenia społecznego, antagonistyczno-destruktywnego zachowania),
- stany osobowości stanowiące podłoże zaburzeń w zachowaniu zgodnym z tymi normami (stany osobowości, które stanowią źródło przejawów wykolejenia),
- przyczyny tych zaburzeń (przyczyny wytworzenia się wymienionych stanów osobowości oraz przejawów wykolejenia)²⁰.

¹⁸ <http://www.sp15.tarnow.pl>, *Znaczenie problemu niedostosowania społecznego dla praktyki pedagogicznej*.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Cz. Czapów, S. Jedleński, *Pedagogika resocjalizacyjna*, Warszawa 1971, s. 54.

Odmienne podejście do tego zagadnienia prezentuje Stanisław Górski. Jego zdaniem osoby niedostosowane społecznie to:

- osoby niezdolne do pełnienia ról społecznych zgodnie z oczekiwaniami wskutek niedostatków dyspozycji wykonawczych (instrumentalnych), takich jak np. procesy orientacyjne (niewidomi, niesłyszący), procesy intelektualne (upośledzeni umysłowo), procesy werbalno-motoryczne (przewlekłe chorzy),
- osoby nieskłonne do pełnienia ról społecznych wskutek negatywnego ustosunkowania się wobec różnych oczekiwań społecznych²¹.

Nie każde zachowanie mające znamiona niezgodnego z rolą społeczną nazwać można przejawem niedostosowania społecznego. Można sklasyfikować je w ten sposób wówczas, gdy zachowanie to stanowi reakcję danej jednostki na społeczne oczekiwania, na obowiązujące wszelkie normy i wartości. Antagonizm destruktywny to nic innego jak przeciwstawienie się wszelkim normom społecznym. Stanowi ono cechę wykolejenia społecznego. Wśród utrwalonych reakcji antagonistyczno-destruktywnych możemy wyodrębnić trzy podstawowe odmiany:

- asocjalność – cechująca osoby wyobcowane z życia społecznego i ignorujące je, dla których wrogość i stosowanie ataku nie są jeszcze charakterystyczne – np. narkomani,
- dyssocjacja – dotyczy jednostek, które włączyły się do agresywnych grup – np. bandy młodociane,
- antisocjalność – dotyczy osób całkowicie przeciwstawnych wszelkiej więzi społecznej²².

Wyróżnia się w literaturze dwa rodzaje wykolejenia społecznego: wykolejenie przestępcze i wykolejenie obyczajowe. Rozróżnienie w tej kwestii następuje w zależności od tego, czy są łamane normy prawne czy też normy obyczajowe. W rzeczywistości powinno się używać określenia wykolejenie obyczajowo-przestępcze lub

²¹ S. Górski, *Metodyka resocjalizacji*, Warszawa 1985, s. 89.

²² Cz. Czapów, S. Jedlewski, *Pedagogika (...)*, s. 80.

przestępczo-obyczajowe. Bardzo często wykolejeni obyczajowo łamią normy prawne, natomiast wykolejeni przestępczo z reguły naruszają normy obyczajowe. Narkomani i alkoholicy są zaliczani do grupy osób wykolejonych obyczajowo.

Stwierdzenie, że narkomania jest zachowaniem autodestrukcyjnym nie budzi wątpliwości, ponieważ osoby zażywające środki odurzające nie potrafią sprostać oczekiwaniom społecznym, odnaleźć się w rzeczywistości. Nałóg prowadzi do wycofania z życia społecznego, popełniania czynów przestępczych.

1.4. Narkomania a przestępczość. Charakterystyka nieletnich sprawców czynów karalnych z ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii

Określenia „przestępczość nieletnich” często używamy, mimo że przestępczość nieletnich nie istnieje, ponieważ nieletni nie popełniają przestępstw, tylko dokonują czynów karalnych. Profesor T. Hanausek w następujący sposób odnosi się do pojęcia przestępczości nieletnich: „Dojrzałość jest jednym z istotnych warunków zdolności podmiotu do zawinienia. Nieletniość jest zatem okolicznością wyłączającą winę, a tym samym przestępstwo. Nieletni może zatem naruszyć prawo, dopuszczać się czynów bezprawnych, które gdyby były popełniane przez dorosłych podlegałyby ukaraniu”²³.

Nieletni popełniają czyny zabronione, które wyczerpują znamiona przestępstw, zarówno tych określonych w kodeksie karnym, jak też w przepisach karnych poszczególnych ustaw.

Wiemy już, że samo zażywanie środków odurzających jest uznawane jako przejaw demoralizacji czy niedostosowania społecznego. Przy powiązaniu narkomanii z przestępczością można zadać pytanie, czy narkomania zawsze prowadzi do przestępstwa, czy przestępstwo prowadzi do narkomanii. W literaturze przytaczane są następujące stanowiska, spojrzenia na problem:

²³ T. Hanausek, *Problemy etiologii tak zwanej przestępczości nieletnich*, Kraków 2000, s. 10.

- 1) Nieliczni autorzy są zdania że stawianie pytania, które z dwóch zjawisk rodzi pozostałe, pozbawione jest sensu, ponieważ oba są rezultatem tych samych warunków społecznych.
- 2) Wielu autorów jest zdania, że narkomania rodzi przestępstwo, które jest wynikiem farmakologicznego oddziaływania środka odurzającego na człowieka. Przestępstwo może być również popełnione w wyniku załamania postawy moralnej u narkomana.
- 3) Natomiast niektórzy badacze utrzymują jednak, że narkomania jest dalszym stadium kariery przestępczej i zwracają uwagę na skazania poprzedzające popadnięcie w narkomanię. Ci sami badacze twierdzą, że niektóre osoby wchodzą w kontakt ze światem przestępczym właśnie w celu zdobycia narkotyków.
- 4) Istnieje pogląd, że to reakcja społeczna wobec zjawiska narkomanii uczyniła z niej genezę przestępstwa, gdyż zachowania powiązane z narkomanią zostają uznane w pewnym momencie za przestępcze, np. dostarczenie środków odurzających czy też ich przechowywanie. W wyniku spenalizowania niektórych czynów (zachowań) narkoman automatycznie staje się przestępcą. Brak społecznej akceptacji prowadzi do wytworzenia się pewnej subkultury narkomanów, co ułatwia otrzymywanie narkotyków, nieosiągalnych w legalny sposób²⁴.

Definiowana zależność nie jest prosta, ani liniowa, lecz może mieć charakter dynamiczny, zmienny w czasie, nawet w przypadku tej samej osoby²⁵. Uważam, że na wcześniej postawione pytanie nie jest możliwe udzielenie jednoznacznej odpowiedzi z co najmniej kilku powodów. Można określić związki przestępczości z narkomanią, jednak bez jednoznacznego określenia, czy pierwsza jest narkomania czy przestępczość. Zgadzam się ze zdaniem autorów, którzy uważają, że jest to bezcelowe. Dlaczego? Ponieważ każdy przypadek osoby zażywającej narkotyki jest inny i poniekąd należałoby wziąć pod uwagę ewentualne sytuacje, mogące być

²⁴ B. Hołyst, *Kryminologia (...)*, s. 582.

²⁵ <http://www.narkomania.org.pl/czytelnia/53>.

rozpatrywane różnie w zależności od okoliczności. Narkomania bez wątplenia może być czynnikiem generującym przestępczość osób, które jednak narkomanami nie są.

Mam tu na myśli dilerów narkotykowych, osoby wytwarzające, „przemycające”, rozprowadzające narkotyki, które same nie są uzależnione, a na uzależnieniu innych osób zbijają swój kapitał. Drugą zaś grupę będą stanowiły osoby uzależnione od narkotyków, które dopuszczają się przestępstw w celu uzyskania niezbędnych środków finansowych na zakup narkotyku. W taki sposób narkoman dokonuje przestępstw, jego celem jest zdobycie środków odurzających, które są niezbędne do zaspokojenia swojej potrzeby. Istnieje zależność wynikającą z działania narkotyków a zachowaniem przestępczym, zażywającej lub uzależnionej osoby, kiedy już będąc pod wpływem środka popełnienia przestępstwo, będąc w stanie abstynencji lub będąc pod wpływem głodu narkotycznego.

Termin „przestępstwo związane z narkotykami” uwzględnia cztery rodzaje przestępstw:

- przestępstwa psychofarmakologiczne, popełniane pod wpływem substancji psychoaktywnej, przyjęcia dużej dawki substancji lub długotrwałego jej zażywania;
- kompulsywne przestępstwa o charakterze ekonomicznym, popełniane w celu zdobycia pieniędzy (lub narkotyków) dla zaspokojenia głodu narkotykowego;
- przestępstwa o charakterze ogólnym, popełniane przeciwko przepisom antynarkotykowym (oraz innym przepisom powiązanym)²⁶.

Wzmacniający charakter występujący pomiędzy narkomanią a przestępczością nie tylko dotyczy pojedynczych sytuacji, lecz ciągłości sytuacyjnej osoby uzależnionego, systematycznie zażywającego środki odurzające. Zachodzące zmiany w psychice będącego pod wpływem nałogu prowadzą do dezorganizacji osobowości, wypadania z ról społecznych, obniżenia sprawności społecznej, rozluźnienia norm moralnych, zaniedbywania obowiązków²⁷. Dostępne dane statystyczne nie oddają pełnego, rze-

²⁶ Tamże.

²⁷ B. Hołyst, *Kryminologia (...)*, s. 584-585.

czywistego obrazu przestępczości związanej z narkomanią. Brak jest szczegółowych danych obrazujących popełnianie przestępstw przez sprawców znajdujących się pod wpływem narkotyków za wyjątkiem danych statystycznych dotyczących wypadków drogowych, których sprawcami były osoby pod wpływem alkoholu lub środka działającego podobnie.

Niezależnie, czy sprawcą przestępstwa jest osoba dorosła czy jest to nieletni sprawca czynu karalnego trudno jest wskazać bezpośredni związek narkomanii z przestępczością. Często wręcz niemożliwe jest ustalenie z jakim zamiarem działał dany nieletni sprawca kradzieży, włamania lub rozboju, czy dla zdobycia środków finansowych na narkotyki bądź dokonał już pod ich wpływem. Jednym ze wskaźników przestępczości narkotykowej nieletnich jest liczba czynów karalnych z ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii popełnionych przez nieletnich odnotowanych w policyjnych statystykach.

Do najczęściej popełnianych przez nieletnich przestępstw narkotykowych zaliczane są przestępstwa określone w rozdziale VII ww. ustawy, tj.:

- art. 58.1 – „Kto, wbrew przepisom ustawy, udziela innej osobie środka odurzającego lub substancji psychotropowej, ułatwia albo uniemożliwia ich użycie albo nakłania do użycia takiego środka lub substancji, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.”
- art. 59.1 – „Kto w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub osobistej, udziela innej osobie środka odurzającego lub substancji psychotropowej, ułatwia użycie albo nakłania do użycia takiego środka lub substancji, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.”
- art. 62.1 – „Kto wbrew przepisom ustawy, posiada środki odurzające lub substancje psychotropowe, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3”²⁸.

Wśród nieletnich sprawców czynów karalnych zdecydowaną większość stanowią chłopcy. Są to przeważnie uczniowie klas starszych szkół podstawowych, gimnazjów.

²⁸ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii, (Dz.U. poz. 1485 z późn. zm).

Z reguły są to uczniowie mający niepowodzenia szkolne, powtarzają klasy, wagarują, uciekają z domów rodzinnych, jak również z placówek opiekuńczo-wychowawczych. Charakteryzują się cwaniactwem, często są agresywni i nietolerancyjni, ale zdecydowani w działaniu. Mimo młodego wieku, a także wydawałoby się braku doświadczenia życiowego, są zorientowani jakie są możliwości osiągnięcia zysków w sposób nielegalny. Czyny karalne popełniane są w różnych konfiguracjach, od czynu indywidualnego, po sprawstwo grupowe, które wzmacnia pewność siebie i poczucie anonimowości. Ofiarami nieletnich przestępców są przeważnie młodsze dzieci, osoby starsze, nietrzeźwe. Choć dziewczęta dokonują mniej przestępstw niż chłopcy, sposób ich działania jest podobny do działania chłopców. Dziewczęta preferują przeważnie kradzieże sklepowe, kieszonkowe, co pozwala na dokonanie dużej liczby przestępstw w krótkim czasie.

Jakie są przyczyny takiego stanu rzeczy? Otóż wynika to z ogólnie przyjętego w naszej kulturze większego zaufania do dziewcząt²⁹. W tym miejscu należy podkreślić, że często nieletni nie mają przejawu uczucia żalu, wiedzą i zdają sobie sprawę z wagi czynu, jego skutków, mają świadomość zakazów i nakazów, posiadają pewną wiedzę dotyczącą norm prawnych i moralnych. Brak takiego czynnika stanowi zagrożenie dla potencjalnych ofiar, ponieważ tu występuje brak gotowości zaniechania do popełniania podobnych czynów na przyszłość³⁰. Jakie nieletni mają powody do podejmowania się czynów niezgodnych z prawem? Z rozmów z nimi wywnioskować można, że są to:

- trudności w zaspokajaniu podstawowych potrzeb,
- złe warunki socjalno-bytowe,
- namowy kolegów,
- brak kontroli i opieki ze strony rodziców lub opiekunów,
- bezkarność dotychczasowych działań i poczynań,
- chęć zaimponowania rówieśnikom,

²⁹ D. Micek, A. Sęk, *Rola i zadania policjantów służby prewencyjnej w zapobieganiu demoralizacji i przestępczości wśród nieletnich. Materiały dydaktyczne, Szczytno 2005, s. 22.*

³⁰ Tamże, s. 24.

- powielanie wzorców i zachowań wyniesionych z domu bądź zaobserwowanych w środowisku,
- chęć sprawdzenia się, przeżycia „przygody”, sposób na nudę³¹.

Istnieje potoczny pogląd, że nieletni sprawcy czynów karalnych pochodzą z rodzin patologicznych. Policyjna praktyka jednak często wykazuje, że sprawcami są dzieci z tzw. dobrych domów, a ich rodziny przestrzegają wszelkich norm prawnych i społecznych, i najczęściej tacy nieletni dominują w przestępstwach związanych z narkotykami.

W 2016 r. nieletni popełnili 9 080 czynów karalnych w „kategorii przestępstw narkotykowych”, co stanowi 15% ogółu stwierdzonych przestępstw w tej kategorii, a zarazem 31% ogólnej liczby czynów karalnych nieletnich. W omawianym okresie odnotowano wzrost liczby przestępstw narkotykowych dokonanych przez nieletnich w porównaniu do 2015 r. (z 8 363 do 9 080, tj. o 717 czynów, co stanowi 8,5%)³².

1.5. Odpowiedzialność nieletnich przed sądem rodzinnym za czyny karalne z ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii

W świetle ustawy o nieletnich, nieletnimi są osoby, które ukończyły 13 lat, a nie ukończyły lat 17, które wchodząc w kolizję z prawem podlegają odpowiedzialności prawnej i mogą być wobec nich stosowane środki przewidziane w ustawie. Kryminolodzy przyczyny wchodzenia na drogę konfliktu z prawem karnym upatrują na ogół w sferze zachowań zmierzających do osiągnięcia korzyści materialnych, których celem są pieniądze, wartościowe przedmioty oraz w sferze zachowań emocjonalnych, poprzez użycie siły fizycznej, wszelkie dewastacje mienia, pobicia, znęcanie się nad słabszymi, zażywanie narkotyków dla rozładowania napięć pozostających w konflikcie z normami prawnymi i etycznymi. W wielu przypadkach do wchodzenia na drogę przestępczą przez nieletnich dochodzi na tle konfliktu najczęściej dwóch sfer

³¹ Na przykładzie doświadczeń z praktyki policyjnej.

³² Biuletyn Biura Prewencji KGP, *Informacja (...)*, s. 10.

wartości, standardów wartości (np. dobro, prawo, sprawiedliwość) ze standardami korzyści (np. pieniądze, dobro materialne, pozycja w grupie)³³.

W przypadku nieletnich, którzy zostali zatrzymani na gorącym uczynku posiadania środków odurzających lub wskazani jako osoby, które takie środki posiadały lub udzielały, funkcjonariusze Policji zajmujący się problematyką nieletnich prowadzą postępowanie na potrzeby sądu rodzinnego. Podczas przeprowadzanych czynności jest zbierany materiał dowodowy w postaci przesłuchań świadków, przeszukania osoby, przeszukania miejsca zamieszkania nieletniego, a zatrzymaną i zabezpieczoną substancję wysyła się do biegłego z zakresu fizykochemii celem wydania opinii. W przypadku kiedy okoliczności sprawy nie budzą wątpliwości co do popełnienia przez nieletniego czynu karalnego, to jest on przesłuchany w charakterze nieletniego sprawcy czynu karalnego w obecności rodziców lub opiekunów prawnych. Na wymienioną okoliczność tej czynności sporządzany jest protokół nieletniego sprawcy czynu karalnego. Rozpoczynając przesłuchanie nieletniego poucza się o przysługujących jemu uprawnieniach i obowiązkach. Podczas przesłuchania nieletni ma przedstawić określenie czynu karalnego, do którego ustosunkowuje się, a dokładniej: czy przyznaje się do zarzucanego czynu karalnego czy nie. Zgodnie z pouczeniem dany nieletni może skorzystać z prawa do wyjaśnień lub odmowy do składania wyjaśnień. Całość aktu postępowania, niezależnie od treści wyjaśnień jest przesyłana do właściwego dla miejsca zamieszkania wydziału rodzinnego i nieletnich sądu rejonowego³⁴.

Sędzia sądu rodzinnego wydaje postanowienie o wszczęciu postępowania przy podejrzeniu popełnienia przez nieletniego czynu karalnego czy wykazaniu głębokich przejawów demoralizacji. Wydanie postanowienia o wszczęciu postępowania wyjaśniającego, wiąże się z ustaleniem, czy zaistniały okoliczności świadczące o demoralizacji nieletniego, natomiast w sprawie o czyn karalny, jest również ustalenie, czy dany nieletni faktycznie popełnił zarzucany czyn karalny, jest również ustalenie,

³³ F. Kozaczuk, *Skłonność nieletnich do zachowań amoralnych i przestępczych w: Zagadnienia marginalizacji i patologizacji życia społecznego*, red.: F. Kozaczuk, Rzeszów 2005, s. 135.

³⁴ Na przykładzie z praktyki policyjnej.

czy wobec nieletniego zachodzi potrzeba zastosowania środków przewidzianych w ustawie³⁵.

W przypadku braku podstaw do dalszego prowadzenia postępowania wydawane jest przez sędziego postanowienie o odmowie wszczęcia lub o umorzeniu postępowania. Dotyczy to także sytuacji, gdy stosowanie środków wychowawczych lub poprawczych w stosunku do nieletniego jest niecelowe lub środki te zostały już orzeczone w innej sprawie tego samego nieletniego³⁶. W postępowaniu w sprawie nieletniego stronami są: nieletni, rodzic lub opiekun nieletniego, a także prokurator³⁷.

W każdym postępowaniu wyjaśniającym nieletni może mieć obrońcę, natomiast jeśli interesy nieletniego, jego rodziców lub opiekunów pozostają w sprzeczności (np. popełnienie czynu karalnego na szkodę rodziców), prezes sądu wyznacza nieletniemu obrońcę z urzędu³⁸.

W postępowaniu wyjaśniającym zbierane są dane o osobie nieletniego, jego warunkach wychowawczych, zdrowotnych i bytowych, a także gromadzi się i utrwała dowody. Sędzia rodzinny na tym etapie postępowania:

- 1) wysłuchuje nieletniego, jego rodziców, opiekuna lub inne osoby,
- 2) w razie potrzeby zarządza przeprowadzenie określonych czynności procesowych (np. oględzin czy przeszukania)³⁹.

Jeżeli na podstawie zebranych materiałów sędzia rodzinny uzna, że ze względu na okoliczności i charakter sprawy oraz osobowość nieletniego celowe jest zastosowanie środków wychowawczych lub leczniczych, wydaje postanowienie o rozpoznaniu sprawy w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym⁴⁰.

³⁵ Ustawa o postępowaniu w sprawach (...), art. 33.

³⁶ Tamże, art. 21 § 1 i 2.

³⁷ Tamże, art. 30 § 1.

³⁸ Tamże, art. 36 § 1.

³⁹ Tamże, art. 35 § 1 i 2.

⁴⁰ Tamże, art. 42 § 1.

Do środków wychowawczo-poprawczych stosowanych przez sądy wobec nieletnich zaliczamy:

- upomnienie,
- zobowiązanie do określonego postępowania, a zwłaszcza do naprawienia wyrządzonej szkody, do przeproszenia pokrzywdzonego, do podjęcia nauki lub pracy, do powstrzymywania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, do zaniechania zażywania alkoholu lub innego środka odurzającego,
- nadzór odpowiedzialny rodziców lub opiekuna, nadzór organizacji młodzieżowej lub innej organizacji społecznej, zakładu pracy, osoby godnej zaufania lub kuratora,
- skierowanie do kuratorskiego ośrodka pracy nad młodzieżą,
- zakaz prowadzenia pojazdów mechanicznych,
- przepadek rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego,
- umieszczenie w instytucji lub organizacji powołanej do przygotowania zawodowego, w rodzinie zastępczej, w placówce resocjalizacyjnej albo w odpowiedniej placówce opiekuńczo-wychowawczej⁴¹.

W przypadku stwierdzenia u nieletniego upośledzenia umysłowego, choroby psychicznej lub innego zakłócenia czynności psychicznych lub nałogowego używania alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, sąd rodzinny może orzec umieszczenie nieletniego w szpitalu psychiatrycznym lub innym odpowiednim zakładzie leczniczym⁴².

Jeżeli w toku postępowania wyjaśniającego sędzieja rodzinnego uzna, że zachodzą warunki do umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym – wydaje postanowienie o rozpoznaniu sprawy w postępowaniu poprawczym⁴³.

Sędzia rodzinny może orzec umieszczenie w zakładzie poprawczym nieletniego, który dopuścił się czynu karalnego, jeżeli przemawiają za tym wysoki stopień

⁴¹ Tamże, art. 6 § 1.

⁴² Tamże, art. 12.

⁴³ Tamże, art. 42 § 2.

demoralizacji nieletniego, okoliczności i charakter czynu oraz gdy inne środki wychowawcze okazały się nieskuteczne lub też nie rokują resocjalizacji nieletniego.

Sędzia może warunkowo zawiesić umieszczenie nieletniego w zakładzie poprawczym, jeśli właściwości i warunki osobiste oraz środowiskowe sprawcy, jak również okoliczności i charakter czynu uzasadniają przypuszczenie, że pomimo niewykonania środka poprawczego zostaną osiągnięte cele wychowawcze. Okres próby, na jaki następuje zawieszenie środka poprawczego wynosi od roku do 3 lat, a w tym czasie stosuje się wobec nieletniego środki wychowawcze⁴⁴. Wobec nieletniego będącego w okresie próby, jeśli jego zachowanie wskazuje na pogłębianie się demoralizacji, uchyla się od wykonania nałożonych na niego obowiązków lub od nadzoru – sędzia może odwołać zawieszenie i zarządzić umieszczenie nieletniego w zakładzie poprawczym.

Należy zwrócić uwagę, iż w przedmiocie zastosowania środków wychowawczych sędzia rodzinny orzeka w formie postanowienia, natomiast orzeczenie o zastosowaniu środka poprawczego następuje wydaniem wyroku⁴⁵.

Pomiędzy Policją a wydziałami rodzinnymi i nieletnich sądów rejonowych powinny zostać wypracowane metody współpracy, co pozwoli na otrzymywanie przez funkcjonariuszy Policji zajmujących się problematyką nieletnich odpisów i postanowień z sądu o zastosowaniu wobec nich środków wychowawczych.

Mając wgląd w odpisy postanowień, można zauważyć, że wobec nieletnich sprawców czynów karalnych dokonujących czynów karalnych z zakresu ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii, najczęściej sąd stosuje środki wychowawcze: upomnienie, zobowiązanie do powstrzymywania się od zażywania środków odurzających, nadzór odpowiedzialny rodziców, nadzór kuratora oraz zobowiązanie do poddania się terapii we wskazanej przez sąd placówce leczniczo-wychowawczej. Często rodzice próbują ratować swoje dzieci, korzystając na własną rękę z placówek prywatnych. Należy nadmienić, że nie wszystkich jest stać na takie rozwiązanie, jednakże istnieje

⁴⁴ Tamże, art. 10 oraz art. 11 § 1-3.

⁴⁵ Tamże, art. 55 § 1 i 2.

możliwość dofinansowania ze strony instytucji pomocowych np. miejskich ośrodków pomocy rodzinie.

Zgodnie z danymi statystycznymi Biura Prewencji KGP w 2016 r. w garnizonie śląskim zarejestrowano najwięcej w Polsce przestępstw stwierdzonych i wykrytych na terenie placówek oświatowych i wychowawczych (1 530 przestępstw stwierdzonych, co stanowi 18,1%; 1 355 przestępstw wykrytych, co stanowi 16%). Jednocześnie na terenie placówek oświatowych w wybranych kategoriach przestępstw stwierdzono 505 naruszeń przepisów ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii⁴⁶.

⁴⁶ Biuletyn Biura Prewencji KGP, *Informacja (...)*, s. 15.

Rozdział 2.

Profilaktyka narkotykowa

2.1. Istota profilaktyki. Zasady i mity profilaktyki uzależnień

Uzależnienie od narkotyków czy alkoholu stanowi radykalne zagrożenie dla młodego człowieka. Zabiera wolność, oddala od miłości i prawdy. Skuteczna profilaktyka uzależnień wymaga czegoś więcej. Wymaga wychowania dojrzałych i szczęśliwych ludzi, którzy dobrze radzą sobie z życiem bez pomocy chemicznych „przyjaciół”.

Na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci można zaobserwować istotne zmiany w patrzeniu na przyczyny uzależnień. Jeszcze nie tak dawno uważano, że sięganie po substancje uzależniające wynika ze złej woli i deprawacji albo z braku informacji na temat szkodliwości takich zachowań. Przy takim założeniu profilaktyka uzależnień polegała na napiętnowaniu sięgania po narkotyki przez dzieci i młodzież, na straszaniu bolesnymi konsekwencjami, a także na apelowaniu do dobrej woli i sumienia danej osoby. Innymi słowy profilaktyka ograniczała się do moralizatorskich pogadarek⁴⁷. Okazało się jednak, że sprawa jest bardziej złożona, gdyż nawet młodzi ludzie o dużej wrażliwości moralnej mają trudności z zachowaniem abstynencji w wieku rozwojowym. Sama dobra wola tu zatem nie wystarczy, gdyż w grę wchodzi jakaś „tajemnicza siła” i atrakcyjność substancji uzależniających⁴⁸.

Spośród wielu definicji przytoczę taką, która mówi, że profilaktyka to proces wspomagania człowieka w radzeniu sobie z trudnościami zagrażającymi prawidłowemu rozwojowi i zdrowemu życiu, a także ograniczanie i likwidowanie czynników, które zaburzają prawidłowy rozwój i dezorganizują zdrowe życie⁴⁹.

⁴⁷ Ks. M. Dziewiecki, *Podstawy profilaktyki uzależnień* [online], <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/1/IP/profilaktyka.html>.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Z.B. Gaś, *Profilaktyka w środowisku szkolnym dzieci i młodzieży*, *Remedium*, grudzień 2002, s. 10.

Przy takim rozumieniu profilaktyki oczywistym jest, iż w odniesieniu do dzieci i młodzieży profilaktyka powinna wynikać ze świadomości zagrożeń prawidłowego procesu wychowawczego. Aby spełnić ten postulat konieczna jest z jednej strony zgodność wszystkich wychowawców (rodziców, nauczycieli), w zakresie istoty i celów wychowania, z drugiej zaś umiejętności diagnostyczne i wrażliwość społeczna umożliwiające identyfikację tych wszystkich czynników, które zagrażają prawidłowemu rozwojowi dzieci i młodzieży. Profilaktyka powinna być zatem realizowana w interesie młodych ludzi, a nie w interesie określonych grup nacisku, nauczycieli czy szkolnego specjalisty⁵⁰.

Istotnym jest także, aby działania profilaktyczne przeprowadzone były na różnych poziomach. W ramach profilaktyki powinny znaleźć się propozycje pierwszorzędowe, drugorzędowe i trzeciorzędowe. Pierwszorzędowe wspomagają proces wychowawczy, rozbudowując go o aspekty, które zwiększają odporność wychowanków na istniejące zagrożenia. Propozycje drugorzędowe winny poszerzać proces wychowawczy o różnorodne postacie wczesnej interwencji, które koncentrują się na zahamowaniu występującej już dysfunkcyjności. Propozycje trzeciorzędowe winny poszerzać proces wychowawczy o działania rehabilitacyjne, pomagające wychowankom kończącym terapię odnaleźć swoje miejsce w zdrowym środowisku rówieśniczym.

Ważną rolę w działaniach profilaktycznych odgrywa uwzględnienie zróżnicowanych strategii tj. informacyjnych, edukacyjnych, alternatywnych, wczesnej interwencji, zmian środowiskowych oraz zmian przepisów. Ograniczenie się do jednej strategii obniża skuteczność profilaktyki, a czasem działa wręcz destrukcyjnie. Profilaktyka w odniesieniu do dzieci i młodzieży powinna obejmować działania ewaluacyjne, a nie tylko opierać się na intuicyjnych szacunkach osób dorosłych, najczęściej szkolnego specjalisty czy nauczycieli⁵¹.

⁵⁰ Tamże, s. 11.

⁵¹ Tamże.

W rzeczywistości jednak model podejmowanych działań profilaktycznych w zakresie przeciwdziałania narkomanii dzieci i młodzieży nieco różni się od wyżej opisanego. To wina pewnych mitów dotyczących skuteczności działań profilaktycznych oraz utartych i od lat powtarzanych przedsięwzięć niedostosowanych do potrzeb młodych odbiorców i aktualnych zagrożeń. Na dowód tego postaram się przedstawić kilka błędów popełnianych w zakresie profilaktyki kierowanej do młodych ludzi⁵²:

- 1) Mit walki z podażą narkotyków – nadmierne skoncentrowanie się na samej substancji odurzającej sprawia, że to przeciw niej chcemy skierować główne ostrze ataku, najlepiej likwidując ją całkowicie. Ale czy to rozwiąże problem? Wystarczy przypomnieć sobie dzieje prohibicji w Stanach Zjednoczonych w latach 20. XX wieku, kiedy to w wyniku zakazu znacznie wzrosło spożycie alkoholu, powstały organizacje mafijne, z którymi władze amerykańskie walczą do dzisiaj, a liczba alkoholików okazała się wyższa, niż przed wprowadzeniem prohibicji.
- 2) Mit wiedzy o narkotykach – bardzo niebezpiecznym uproszczeniem jest przekonanie, że profilaktyka narkotykowa powinna polegać na przekazywaniu informacji o środkach odurzających: rodzajach, wyglądzie, efektach działania i sposobach zazywania. Tymczasem profilaktyka nie powinna stanowić instruktażu czy poradnika jak używać narkotyków, tylko jak tego nie robić.
- 3) Mit pogadanki profilaktycznej – jednorazowe pogadanki przeprowadzane przez zaproszonego przez szkołę prelegenta, np. policjanta odbywają się bardzo często, jednak czy są odpowiedzią na profilaktyczne potrzeby młodzieży? Tak, jeżeli nie są jednorazowe i nie ograniczają się jedynie do opowiadania historii o ściganiu bardzo groźnych przestępców oraz samych substancjach odurzających, gdyż takie opowieści zarówno o jednym jak i drugim można opowiadać długo i bardzo ciekawie. Osoba prowadząca rozmowy z młodzieżą na temat środków odurzających, powinna posiadać odpowiednie predyspozycje i kwalifikacje. Nie sztuką jest mówić cokolwiek lub straszyć. W wyniku badań i analiz zlecono wyeliminowanie z programów

⁵² M. Wojciechowski, *Mity i zasady profilaktyki uzależnień*, *Remedium*, maj 2002, s. 16-17.

prewencyjnych metody straszenia, a także sformułowano zasadę, że lepszy jest całkowity brak informacji niż informacja przygotowana nieprawidłowo⁵³.

4) Mit kwalifikacji formalnych – niestety w większości placówek oświatowo-wychowawczych pracują wyłącznie osoby z formalnym „przygotowaniem pedagogicznym”. Wszyscy nauczyciele i pedagodzy mają potwierdzone formalnie umiejętności pedagogiczne. Jednocześnie ci sami nauczyciele w większości wykazują zdumiewający brak podstawowych umiejętności psychologicznych w zakresie kontaktu z uczniami.

5) Mit naprawienia jednostki – panuje dzięki przekonaniu, że przyczyn pojawienia się patologii (zażywania narkotyków), należy dopatrywać się wyłącznie po stronie dziecka. Jest to wina tego, że dorośli patrzą na dziecko w sposób „statyczny” i nie zauważają związku interakcji pomiędzy nim a otoczeniem; rodzicami, nauczycielami, rówieśnikami⁵⁴.

Określenie błędów, czyli tego, czego nie należy robić, jest punktem wyjścia do sprecyzowania pewnych zasad profilaktyki uzależnień, które mówią, że:

- ograniczenie popytu narkotyków, nie podaży – jest celem działań wychowawczo-profilaktycznych,
- przedmiotem działań profilaktyczno-wychowawczych są podstawy, wartości oraz umiejętności prozdrowotne, nie zaś wiedza o narkotykach,
- efekty wychowawczo-profilaktyczne uzyskuje się w długofalowym procesie wychowawczym, a nie jednorazowej akcji,
- do realizacji działań profilaktycznych niezbędne są rzeczywiste kwalifikacje emocjonalne i interpersonalne, nie zaś kwalifikacje formalne,
- adresatami programu profilaktycznego powinny być trzy grupy odbiorców – rodzice, nauczyciele, dzieci, nie tylko dzieci – aby zaistniał proces zmian w zachowaniach i podstawach dorosłej części ich społecznego otoczenia⁵⁵.

⁵³ J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej profilaktyki*, Warszawa 2002, s. 43.

⁵⁴ M. Wojciechowski, *Mity i zasady (...)*, s. 17.

⁵⁵ Tamże.

2.2. Ryzykowne zachowania młodzieży. Czynniki chroniące, ryzyko

Zachowania ryzykowne to działania, które niosą niebezpiecznych negatywnych konsekwencji zarówno dla zdrowia fizycznego i psychicznego jednostki, jak i dla jej otoczenia społecznego. Do zachowań ryzykownych wśród dzieci i młodzieży zaliczamy:

- palenie tytoniu,
- używanie alkoholu,
- używanie środków psychoaktywnych, wziewnych, leków,
- wczesną aktywność seksualną,
- zachowania przestępcze.

Należy podkreślić, iż wyżej wymieniony katalog zachowań należy do repertuaru zachowań wielu ludzi dorosłych, jednak ich negatywne konsekwencje u dzieci są zazwyczaj poważniejsze i występują szybciej z powodu niezakończonego rozwoju biologicznego, intelektualnego, emocjonalnego i społecznego⁵⁶. Zachowania ryzykowne najczęściej ze sobą współwystępują, co oznacza, że inicjacja jednego zachowania ryzykownego zwiększa prawdopodobieństwo wchodzenia w następne zachowania ryzykowne. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, iż zachowania takie mają znaczenie rozwojowe i są sposobami na załatwienie bardzo ważnych spraw życiowych, których młodzi ludzie nie mogą lub nie umieją załatwić inaczej⁵⁷. Niektóre cechy osobiste jednostki oraz jej środowiska sprzyjają podejmowaniu zachowań ryzykownych, inne natomiast działają na nie hamująco. Są to tak zwane czynniki chroniące, wśród których najczęściej są wymieniane:

- silna więź emocjonalna z rodzicami,
- zainteresowanie nauką szkolną,
- regularne praktyki religijne,
- poszanowanie prawa, norm, wartości i autorytetów społecznych,
- przynależność do pozytywnej grupy⁵⁸.

⁵⁶ J. Szymańska, *Programy (...)*, s. 11.

⁵⁷ Tamże, s. 15.

⁵⁸ Tamże, s. 17.

Czynniki ryzyka dzielą się w zależności od rodzaju zachowań ryzykownych, którym sprzyjają. Doktor Marek Staniszek chcąc scharakteryzować rodzinę „polskiego narkomana” wskazuje na kilka uwarunkowań rodzinnych, które w pewien sposób predestynują do używania narkotyków. Należą do nich:

- brak zainteresowania własnymi dziećmi, ich problemami psychicznymi,
- brak wyraźnego i konsekwentnego systemu wychowawczego,
- brak lub osłabienie więzi emocjonalnych pomiędzy rodzicami i dziećmi,
- wysoki poziom konfliktów w rodzinie,
- rozwód lub separacja rodziców,
- nadmierna kontrola i dyscyplina lub przeciwnie – brak kontroli i dyscypliny,
- destabilizacja kontaktu z ojcem jako głową rodziny (ojciec występujący w roli bezwzględного tyrana lub pozbawiony wpływu na wychowanie dzieci)⁵⁹.

Mając powyższe na względzie, należy sformułować kolejną zasadę skutecznej profilaktyki w walce z narkomanią dzieci i młodzieży; celem interwencji profilaktycznej powinno być jednocześnie oddziaływanie na czynniki ryzyka i czynnik chroniące, polegające na eliminacji lub redukcji czynników ryzyka oraz wzmacnianiu czynników chroniących⁶⁰. Obszary działalności profilaktycznej odnieść można do wpływu na:

- 1) obiekt, czyli jednostkę i wpływanie, tak aby z jednej strony nie traciła tego co ma w sobie cennego, z drugiej zaś nie nabywała negatywnych;
- 2) środowisko społeczne w celu zidentyfikowania zagrożeń, wdrożenia takich działań i procedur, które zapobiegają przekształcaniu się rzeczywistości społecznej w niekorzystnym, nie pożądanym społecznie kierunku⁶¹.

⁵⁹ M. Staniszek, *Polska scena narkotyczna*, [w:] *Jak poznać, czy dziecko sięga po narkotyki*, red.: T. Dimoff, S. Carper, Warszawa 1993, s. 182-185.

⁶⁰ J. Szymańska, *Programy (...)*, s. 18.

⁶¹ J. Kurzępa, *Falochron. Zintegrowany program profilaktyki wczesnej wobec zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży*, Wrocław 2006, s. 25.

2.3. Program przeciwdziałania i ograniczania narkomanii oraz przestępczości i demoralizacji nieletnich pt. „Szkoła wolna od narkotyków i przemocy”

Analiza zjawiska przestępczości, demoralizacji nieletnich oraz zachowań patologicznych wśród dzieci i młodzieży na przestrzeni ostatnich lat w Poznaniu prowadzi do stwierdzenia, że mamy do czynienia z tendencją wzrostową negatywnych zjawisk. Lawinowo zwiększa się liczba i obniża wiek nieletnich sprawców czynów karalnych. Zmusza to do podjęcia stosownych działań przez instytucje realizujące działania profilaktyczne. Również na Policji ciąży obowiązek podejmowania, inicjowania coraz to nowych i szerszych przedsięwzięć profilaktycznych, w zależności od nasilenia i rodzajów objawów zaburzonej socjalizacji u nieletnich. Działania te mają na celu szerokie rozpoznanie zjawiska i ograniczenie tych patologii, które stanowią poważne zagrożenie dla rozwoju fizycznego i emocjonalnego młodych ludzi. Z uwagi na fakt, iż w najbliższym czasie Policja może spodziewać się eskalacji negatywnych zjawisk wśród nieletnich, istnieje pilna potrzeba zintensyfikowania działań mających na celu usprawnienie ich rozpoznania oraz pomoc nieletnim i ich rodzinom⁶².

W 2017 roku w gimnazjach na terenie Poznania ruszył program przeciwdziałania i ograniczania narkomanii oraz przestępczości i demoralizacji nieletnich „Szkoła wolna od narkotyków i przemocy”, który uwzględnia różnorodne strategie: informacyjne, alternatywne, wczesną interwencję oraz zmiany środowiskowe. Zgodnie z założeniem programu jego realizacja powinna być skoncentrowana w szkołach, gdyż właśnie w nich winien odbywać się wszechstronny rozwój dziecka. Program przewiduje objęcie działaniem wszystkich osób zaangażowanych w działania wychowawcze. Program „Szkoła wolna od narkotyków i przemocy” jest organizowany przez Urząd Miasta Poznania, Komendę Miejską Policji w Poznaniu, Wielkopolskie Kuratorium Oświaty oraz straż miejską we współpracy z innymi jednostkami odpowiedzialnymi

⁶² *Program przeciwdziałania i ograniczania narkomanii oraz przestępczości i demoralizacji nieletnich pt. „Szkoła wolna od narkotyków i przemocy” – Uzasadnienie dla podejmowania działań systemowych wspierających szkołę w realizacji zadań wychowawczych i profilaktycznych, Poznań 2007, s. 3-4.*

za profilaktykę uzależnień. Do programu mogą przystąpić szkoły z terenu Poznania, których organem założycielskim jest miasto Poznań.

Uczestnicy zobowiązani są do nadesłania na adres Komendy Miejskiej Policji w Poznaniu sprawozdania z podejmowanych inicjatyw profilaktycznych na rzecz zapobiegania zjawiskom narkomanii i demoralizacji wśród młodzieży oraz działań informacyjnych na temat szerzenia zasad bezpieczeństwa w danym roku szkolnym. Brak takiego sprawozdania oznacza rezygnację z udziału w akcji. Szkoły, które przystąpiły do programu będą otrzymywać certyfikat „Szkoła wolna od narkotyków i przemocy”.

Głównym założeniem Programu jest wprowadzenie i zrealizowanie jednolitych form współdziałania szkoły, rodziców i uczniów oraz Policji i straży miejskiej, zmierzających do przeciwdziałania uzależnieniom.

Literatura

- Czapów Cz., Jedlewski S., *Pedagogika resocjalizacyjna*, Warszawa 1971.
- Czapów Cz., *Wychowanie resocjalizacyjne*, Warszawa 1978.
- Gaś Z.B., *Profilaktyka w środowisku szkolnym dzieci i młodzieży*, *Remedium*, grudzień 2002.
- Gossop M., *Narkomania. Mity i rzeczywistość*, Warszawa 1993.
- Górski S., *Metodyka resocjalizacji*, Warszawa 1985.
- Hanausek T., *Problemy etiologii tak zwanej przestępczości nieletnich*, Kraków 2000.
- Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2000.
- Kluczyński K., *Przewodnik po przepisach prawnych w sprawach nieletnich zagrożonych demoralizacją i przestępczością*, Wydział Prewencji KWP w Poznaniu, Poznań 2004.
- Kozaczuk F., *Słowność nieletnich do zachowań amoralnych i przestępczych w: Zagadnienia marginalizacji i patologizacji życia społecznego*, red.: F. Kozaczuk, Rzeszów 2005.
- Kurzępa J., *Falochron. Zintegrowany program profilaktyki wczesnej wobec zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży*, Wrocław 2006.
- Lipkowski O., *Pedagogika specjalna*, Warszawa 1984.
- Łuczak E., *Narkomania jako problem społeczny*, Olsztyn 1995.
- Micek D., Sęk A., *Rola i zadania policjantów służby prewencyjnej w zapobieganiu demoralizacji i przestępczości wśród nieletnich. Materiały dydaktyczne*, Szczyt-no 2005.
- Staniszek M., *Polska scena narkotyczna*, w: *Jak poznać, czy dziecko sięga po narkotyki*, red.: Dimoff T., Carper S., Warszawa 1993.
- Szymańska J., *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej profilaktyki*, Warszawa 2002.
- Urban B., Stanik J. M., *Resocjalizacja*, tom 2, Warszawa 2007.

- Wagner M., *Informacja dotycząca stanu zagrożenia przestępczością nieletnich w Polsce w 2016 roku*, Biuro Prewencji KGP, Warszawa 2017.
- Wojciechowski M., *Mity i zasady profilaktyki uzależnień, Remedium*, maj 2002.
- Zaborowski Z., *Problemy psychologii życia*, Warszawa 2001.

Akty prawne:

- Ustawa z dnia 29 lipca 2005r. o przeciwdziałaniu narkomanii (tj.: Dz.U. z 2017 r. poz. 783 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 26 października 1982r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, (tj.: Dz.U. z 2016 r. poz. 1654 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r., Kodeks karny, (tj.: Dz.U. z 2017 r. poz. 2204).
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r., Kodeks cywilny, (tj.: Dz.U. z 2017 r. poz. 459 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń, (tj.: Dz.U. z 2015 r. poz. 1094 z późn. zm.).
- Zarządzenie Nr 1619 Komendanta Głównego Policji z dnia 3 listopada 2010 r. w sprawie metod i form wykonywania zadań przez policjantów w zakresie przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich (Dz. Urz. KGP z 2010 r. nr 11, poz. 64 z późn. zm.)

Strony www:

- <http://www.sp15.tarnow.pl>, *Znaczenie problemu niedostosowania społecznego dla praktyki pedagogicznej*, [dostęp: 09.10.2017 r.].
- <http://www.narkomania.org.pl/czytelnia/53>, [dostęp: 09.10.2017 r.]
- Ks. Marek Dziewiecki, *Podstawy profilaktyki uzależnień* [online], <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/I/IP/profilaktyka.html> [dostęp: 09.10.2017 r.].

Zakład Prewencji i Ruchu Drogowego

asp. szt. Katarzyna Nowakowska

Szkoła Policji w Katowicach
ul. gen. Jankego 276
40-684 Katowice-Piotrowice
www.katowice.szkolapolicji.gov.pl

